

Николай Генов

Радикалният национализъм в съвременна България

■ Полето за нови и автентични националистки инициативи бе свободно. Културната и политическа обстановка бе узряла за тях. Няма причина за изненада, че малко познато „ново лице“ идваше да запълни вакуума, създаден от липсата на влиятелна формация със силен националистки профил в българския политически живот. Човекът, който правилно разбра и използва ситуацията, беше Волен Сидеров.

■ Стратегическите „20 точки...“ ясно разкриват популистката и нереалистична политическа стратегия на партия *Атака* и нейния лидер. Ако тези точки се четяха и разбираха от повече хора, политическият успех на Волен Сидеров би бил най-малко съмнителен и почти сигурно - невъзможен. Това, което не подлежи на съмнение, е резултатът от изборите.

■ Явлението „Атака“ стана възможно едва след отпадането на главните причини за продължителната национална криза. Това на първо място се отнася до разрешаването на стратегически задачи, свързани с националната сигурност на страната. В геостратегическия контекст те можеха да бъдат разрешени с членството на страната в НАТО и в Европейския съюз. Сега е възможно да се каже това, което дълго време бе премълчавано в името на политическата коректност, която изискваха обстоятелствата.

■ Не е кризата, която предизвика изненадващата поява на радикалния национализъм в българския политически живот. Напротив – тъкмо относителната стабилизация на българския вътрешнополитически и икономически живот направи възможна появата му. Но стабилизацията направи *Атака* възможна, тъй като самата тя беше постигната и се възпроизвежда при продължаваща обща неустойчивост на обществената система.

Март 2010

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Промяна на социалните и идеологически предпоставки на национализма.....	2
2. Волен Сидеров и партия <i>Атака</i>	12
3. <i>Атака</i> в българската политическа среда	18
4. Нови причини и дългосрочни предпоставки за националистки настроения и политика.....	25

РАДИКАЛНИЯТ НАЦИОНАЛИЗЪМ В СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ¹

1. Промяна на социалните и идеологически предпоставки на национализма

Парламентарните избори, проведени през 2005 г., отбелязаха появата на ново явление на политическата сцена в демократична България. За пръв път подчертано националистка формация, наречена *Атака*, влезе самостоятелно в Народното събрание. Това бе събитие, тъй като коалицията бе образувана непосредствено преди изборите. Скоро след това, тя бе преобразувана в партия, чийто лидер стана Волен Сидеров. Следващата изненада бе личният успех на Сидеров като кандидат на президентските избори, проведени през 2006 г. С популистки анти-корупционни лозунги, заедно с антитурска и антиромска реторика, той успя да привлече впечатляващите 24% от гласовете на втория тур на изборите срещу популярния действащ Президент Георги Първанов. Националните и международните медии оповестиха появата в България на фигура от типа на Лео Пен. Това мнение намери потвърждение в успеха на Сидеров и *Атака* на следващите избори за Европейски парламент през 2007 г. Партията изпрати трима представители в ЕП, които се присъединиха към

дясната парламентарна група *Идентичност, Традиция и Суверенност*.

Освен с тези изборни постижения, Сидеров и неговите съпартийци привличаха общественото внимание със съмнителни символи, пътни инциденти, лични свади и организационна нестабилност. Парламентарната група на партията не съумя да оцелее до следващите парламентарни избори поради организационно разпадане. Представителите на *Атака* в Европейския парламент се изявяваха с речи, които предизвикаха междуетнически напрежения. Въпреки това, през юни 2009 г. партията успя да повтори успеха си и да изпрати двама представители в Европейския парламент. От още по-голямо значение беше резултатът, постигнат на парламентарните избори от юли 2009. *Атака* получи 9.36% от действителните гласове (8.14% през 2005 г.) и 21 места в новия Парламент. Преди и след изборите имаше разговори за евентуално участие на *Атака* в коалиционно правителство. От най-съществено значение за потенциалното коалиционно сътрудничество с ГЕРБ бе сходната националистическа оценка на *Атака* и ГЕРБ за междуетническите отношения в страната. Освен това, и двете партии определят политическата си ориентация по сходен начин като принадлежащи към дясната част на политическия спектър².

Силният подем на политически организиран десен национализъм,

¹ Анализът е изготвен в рамките на проекта „Десният екстремизъм и неговото влияние върху младите демокрации в страните от Източна Европа“. Проектът се координира от офиса на фондация Фридрих Еберт в Будапеща. Текстът е превод от оригинал на английски език.

² Виж Hein, Michael (2009) "Die Europa- und Parlamentswahlen 2009 in Bulgarien". *Südosteuropa Mitteilungen*, N 5. S. 59

представяван от *Атака*, изисква внимателно изследване, тъй като след 1989 г. никоя друга дясна политическа партия или движение не успя да разпространи националистки лозунги с такъв успех. Парадоксално бе, че влиятелните националистки групи се състояха от членове и симпатизанти на лявата – поне по самоопределение – Българска комунистическа партия, преименувана през 1990 г. на Българска социалистическа партия (БСП). Основната медия на левите националистически групи беше и продължава да бъде вестник „Нова зора”.³ Обяснението на тази национална специфика е свързано с възприемането на Българската комунистическа партия и нейната наследничка БСП като представляващи националните интереси. Това по никакъв начин не е резултат от международната политика на БКП. Тя бе доминирана от интересите на Съветския съюз. Основната причина за това възприятие е асимилационната политика на комунистическата партия по отношение на малцинствата в страната. Тази политика бе особено интензивна през седемдесетте и осемдесетте години на двадесети век. Върхът на стъпките, насочени към асимилация на етническите малцинства, бе насилствената кампания за смяна на турско-арабските имена на българските турци с християнско-славянски в периода 1984-1985 г.

Кампанията стана известна като „Възродителен процес”. Официалният цел бе възвръщането на загубената българска етническа идентичност на турско говорещото население, живеещо в страната. Така официалната политика бе насочена към етническа хомогенизация на българската нация. Поради исторически причини, свързани с вековното Османско владичество на територията на днешна България, политиката се разбираше по този начин и намираше подкрепата на голяма част от етническите българи. Те не осъзнаваха сложността на причините, довели до „Възродителния процес”. Всъщност, основният мотив на неговите организатори е свързан с необходимостта от националистко легитимиране на ръководната роля на Комунистическата партия и нейната върхушка. Националистката легитимност е особено необходима през седемдесетте и осемдесетте години, тъй като комунистическата идеология вече не е в състояние да функционира ефективно като фактор на лична идентификация и политическа мобилизация. Официалната идеология е все по-малко ефективна и като фактор за ценностна интеграция на българското общество.

Българската комунистическа партия не е изключение в Източна Европа в опитите си да постигне етническа хомогенност, за да получи политическа легитимност. Етническата хомогенизация в Полша след 1945 г. е резултат от решението на външни сили. Въпреки това, тя бе активно използвана за ле-

³ Виж <http://www.novazora.net/archive.html> Левите националисти, които помагаша за списването на вестника, по-късно основаха своя политическа партия със същото име *Нова зора*.

гитимиране на управлението на Полската обединена работническа партия. Николае Чаушеску прилага същата политика на хомогенизация, за да постигне същата цел в Румъния. В разнообразни идеологически и политически варианти национализмът се превърна в ключов фактор в политическия живот на всички източноевропейски социалистически страни. Възраждането на българския национализъм от Българската комунистическа партия бе местно проявление на усилията на източноевропейските управляващи партии *да запълнят идеологическия вакуум с национализъм*. Той се появи, когато пролетарският и впоследствие социалистическият интернационализъм очевидно загубиха мобилизиращата си и обществено консолидираща сила. Заедно с други исторически обстоятелства, именно тази представа за БКП като партия на етническият национализъм помогна на БКП и по-късно на БСП да се адаптира към промените след 1989 г. Политическата и идеологическа смесица от комунистически егалитаризъм и български национализъм направи възможно това, което не се случи никъде другаде в Източна Европа - БСП спечели почти половината гласове на първите демократични избори през юни 1990.

В този специфичен контекст възраждането на *профашисткия радикален национализъм* от времето на „Националните легиони“ и други малки групи бе обречено на неуспех. Причината не беше само в националистическия про-

фил на БКП/ БСП и в нейното продължаващо силно влияние в българския политически живот. Някои по-дълбоки исторически причини бяха свързани с възстановяването на българската държавност като резултат от Руско-турската война от 1877-1878 г. Този исторически факт имаше своите отражения върху отношението на българското общество към Русия и по-късно към Съветския съюз. Антикомунистическите и профашистки идеологии между двете световни войни и особено през Втората световна война не промениха съществено тази базисна положителна нагласа. Влиянието ѝ определи позицията на България по време на войната на Германия срещу Съветския съюз. Страната бе единственият немски съюзник, който не изпрати войски на Източния фронт. След Втората световна война не се формира широко разпространено усещане за съветска окупация, тъй като съветските войски останаха в страната за сравнително кратък период.

В резултат на всички тези исторически обстоятелства разгръщането на мощна пропаганда и политика на антируска националистка основа след политическите промени през 1989 г. се оказва трудно. Лозунгите с такова съдържание не можеха да имат в България същия силен мобилизиращ ефект, както в други страни от Източна Европа. Повечето лидери на формиращата се антикомунистическа опозиция бяха чувствителни по отношение на това историческо наследство и не поставиха ударението върху антиру-

ски националистски призови. Известното предложение на Стоян Ганев⁴ да се осъди Съветския съюз за антибългарска политика не бе възприето сериозно. Лидерите на опозицията разбираха също, че националистическите лозунги, насочени срещу съседни страни, както и срещу етнически малцинства в страната не можеха да се приемат добре от правителствата и други влиятелни организации в Западна Европа и Северна Америка. Те силно подкрепяха закъснялата поява на българска антикомунистическа опозиция. Но и тя трябваше да разбере опасенията им, че политическите промени могат да излязат от контрол, ако бъдат насочвани от радикални националистически идеи. Основните лидери на антикомунистическата опозиция имаха следователно само един избор. Те трябваше да се представят за *либерални космополити, които фокусират пропагандата и политиката си върху универсалните човешки права*, потискани по време на управлението на Комунистическата партия. Явната проява на националистически интереси не се считаше за политически коректна в този момент. Политически коректно беше националните интереси да се споменават мимоходом, след което да се подчертава бъдещият материален просперитет в условията на либерален свободен пазар, демократична политика и спазване на човешките права.

⁴ Стоян Ганев беше министър на външните работи в правителството на Съюза на демократичните сили (1991-1992), оглавявано от Филип Димитров.

Така, в очевидно различие с опозиционните сили и политики в повечето от останалите бивши социалистически страни, лидерите на основната дясна коалиция Съюз на демократичните сили⁵ трябваше да бъдат много внимателни в използването на националистски лозунги и политики. В този идеологически и политически контекст възстановената дясна националистическа организация от военното време „Национални легиони“ нямаше шанс. Тя трябваше да се присъедини към Съюза на демократичните сили на основата на общата антикомунистическа идеология и като следва съветите на международни политически експерти. Малцината възрастни активисти на Легионите като Иван Дочев бяха обаче напълно маргинализирани в Съюза от многобройните млади, динамични и амбициозни представители на появяващия се политически антиелит. Те бяха притиснати от местните и международни обстоятелства да избягват национализма и да изберат образа на либерали и космополити.

Това развитие имаше някои положителни последствия. Изразеният от основните антикомунистически политически сили не-националистически либерализъм, заедно с внимателната политика на БКП/ БСП предотвратиха междуетнически напрежения. Те бяха напълно възможни с оглед на трудното наследство на Възродителния процес и яростните протести, които последваха осъждането му в началото

⁵ Коалицията бе образувана през декември 1989.

на демократизацията. Запазването на етническият мир се оказва възможно също така заради политиката на етническите и религиозни организации на българските турци и на мюсюлманите в страната. Противно на някои очаквания и страхове, те не злоупотребиха с политическата нестабилност за отмъщение или с прекомерни домогвания. Това в особена степен се отнася за Движението за права и свободи, сформирано в самото начало на 1990 г., което има несъмнена турска етническа основа⁶.

Дълбоките политически промени и културната неяснота улесниха появата на отделни групи войнстващи националисти с дясна политическа ориентация, като Българска Национална Революционна Партия, оглавявана от д-р Иван Георгиев, Българска Християндемократическа партия с ръководител Георги Гелеменов и други⁷. Въпреки усилията на лидерите им да постигнат влияние като организират националистически манифестации и други публични прояви, тези групи останаха малки и без особено значение в българския политически живот. Националистски чувства и очаквания бяха свързани и с възстановяването на Вътрешната Македонска Революционна Организация (ВМРО). Преди Първата световна война и между двете

световни войни организацията е международно известна като възплъщение на българската националистка идеология и политика. Но въпреки влиянието ѝ в югозападната част на страната и сред определени младежки среди, възстановената ВМРО не съумя да се утвърди като стабилна и влиятелна политическа сила при новите демократични условия. Ръководството ѝ се насочи към установяване или подкрепа на съмнителни коалиции, които в дългосрочен план подкопаха доверието във ВМРО⁸.

Доминирането на левицата в националистическия лагер продължи до края на деветдесетте години на миналия век. Левите организации и техните лозунги постепенно загубиха влияние след икономическите и политически сътресения от 1996-1997 г. След това новите лидери на Социалистическата партия преориентираха програмата и политиката ѝ към социалдемократични, а в много отношения либерални идеи и политически практики. Някои следи от традициите на партията можеха да се разпознаят в реакцията ѝ спрямо войната в Косово. Но и тези следи изчезнаха в хода на преговорите на страната за членство в НАТО и Европейския съюз. Правителствата на Иван Костов (1997-2001) и на Симеон Сакскобургготски (2001-2005) пропагандираха и прилагаха икономически и политически неолиберализъм и се опитваха да избягват каквато и да е

⁶ Протестите спомогнаха за основаването на Общонационалния комитет за защита на националните интереси (ОКЗНИ) през декември 1989. От своя страна, това ускори появата на турското Движение за права и свободи под ръководството на Ахмед Доган. За Възродителния процес и неговите последствия виж *Human Development Report, Bulgaria 1997* (1997) UNDP, стр. 49-59.

⁷ Виж Йорданов, Руслан (2002) „Тяхната борба“, *Тема*, N 19 (32), 13-22 май.

⁸ Виж Карасимеонов, Георги (2003) *Новата партийна система в България*, София: Горекс прес, стр. 178-179.

явна проява на националистка идеология или политика. Така, под натиска на международните обстоятелства, нито политическата левица, нито десницата или центърът не искаха да се идентифицират с национализма или дори с някакъв силен акцент върху националните интереси. Въпреки това, всички редовно споменаваха националните интереси при представянето на техните изборни платформи и при публичното обсъждане на политиката им.

В същото време, самите икономически и политически процеси поставяха сериозни предизвикателства пред политическите сили и изискваха от тях ясна позиция. Те трябваше да аргументират вижданията си относно целите и средствата на националното развитие и националните интереси в условията на противоречиви промени в българското общество, в Източна Европа и в света. Приватизацията на държавните производствени и инфраструктурни активи бе необходима, за да се улесни участието на страната в международното разделение на труда, да се повиши продуктивността и общата ефективност на националната икономика. Въпреки това, беше ли извършена приватизацията като цяло и в някои значими конкретни случаи наистина в съответствие с националните интереси? Беше ли необходимо да се продава националният въздушен превозвач „Балкан“ за скромна цена на търг с практически един участник през 1999 г.? Въпросът беше и продължава да е предмет на разгорещени

дебати, тъй като беше известно, че избраният инвеститор вече е купувал въздушни превозвачи евтино с единственото намерение да разпродаде скъпо техните активи. Точно това се случи непосредствено след сделката. Изправено пред суровите факти, новото правителство на Саксбургготски беше принудено от обстоятелствата да откупи въздушния превозвач (да го ренационализира). Финансовите загуби на страната бяха значителни. Впоследствие, компанията беше продадена на български холдинг от следващото правителство.

Скандалната история с приватизацията на националния превозвач „Балкан“ беше само една от много такива истории, съпътстващи приватизацията на големи предприятия като „Плама“ в Плевен, металургичния комбинат „Кремиковци“ близо до София или корабостроителницата във Варна. Съвсем естествено, българската общественост искаше и продължава да иска да знае как българските национални интереси бяха взети предвид при тези и други големи приватизационни сделки. Те станаха предмет на обсъждане на национално ниво. Многобройни скандали, касаещи приватизацията на малки предприятия провокираха силна реакция на регионално или местно ниво в страната. Общественият гняв обикновено беше насочен към хора или групи, които успяха да приватизират нечестно или просто да заграбят обществена собственост. Друга мишена на общественото не-

доволство стана държавната администрация, която позволи присвояването на държавна собственост, тъй като се предполага, че тя е корумпирана по принцип. В страната битува широко разпространеното схващане, че приватизацията е извършена предимно от добре организирани легални, полулегални и откровено престъпни криминални мрежи от предприемачи, политици и държавни функционери⁹. Също така широко разпространено е подозрението, че е имало и все още има добре установени връзки между национални и международни мрежи, които улесниха бързото обогатяване на посредниците и прехвърлянето на имуществени права и печалби от България към други страни при неизгодни за България условия.

Предположенията и подозренията за заграбване на държавна собственост намираха подкрепа главно в слухове, но и в български и чуждестранни публикации. Доскоро журналистите бяха привлечани основно от мрежите на бившата номенклатура и тяхното участие в приватизационни сделки, натрупване на незаконни капитали и капиталови трансфери към други страни¹⁰. По-новите разследвания рядко поставят ударението върху политическия цвят на сенчестите и криминални мрежи. Много по-важна е огромната им власт в страната, както и продължителното им пагубно

влияние върху функционирането на националната икономика, държавните институции и културата на доверие в българското общество¹¹. Това е начинът, по който основно се възприемат разглежданите мрежи от обществото в момента. Общественият гняв спрямо тях е разбираем.

Проблемът с икономическата престъпност и престъпността като цяло се възприемаше като основен риск за българското общество през деветдесетте години на миналия век. Всъщност, тя просто се превърна в основен индикатор за разнообразните негативни ефекти от преразпределението на собственост, политическото влияние и престижа в страната. Други индикатори станаха масовата и особено дългосрочната безработица, рязкото обедняване на големи части от българското общество и емиграцията на стотици хиляди предимно млади, добре образовани и предприемчиви българи. Поради своята свързаност, тези процеси се възприемаха като национална катастрофа. Така отрицателната оценка на дълбоките промени в българското общество бързо измести положителните очаквания, характерни за първите месеци на прехода към пазарна икономика и демократични политически институции.

Възстановяването на положителните нагласи към реформите започна около десет години по-късно с първите сигнали за икономическо възста-

⁹ Виж за легалните, полулегалните и криминалните мрежи по време на развитието на „втория капитализъм“ в България *Мрежите на прехода* (2008), София: Изток-Запад

¹⁰ Виж Mappes-Niediek, Norbert (2003) *Balkan-Mafia*. Berlin: Christoph Links Verlag, S. 80-85

¹¹ Виж Roth, Jürgen (2008) *Новите български демони*, София: Слънце.

новяване и политическа стабилизация. Но процесът е бавен и често се прекъсва от скандали, засягащи лошото управление на икономиката, корупция, неефективност на държавните институции, сътресения в националния политически живот и неясноти по отношение на националната история и идентичност¹². По-конкретно, неясноти съпътстваха новото определяне на целите и средствата на геополитическата преориентация на страната. За разлика от преговорите с Полша или Чехия, преговорите на Европейската комисия с България за членство в Европейския съюз приключиха практически без никакъв сериозен обществен дебат. Информацията към обществеността изтичаше чрез масмедията и като правило касаше отварянето и затварянето на „глави“ от преговорите. Какво беше съдържанието на главите и преговорите остана неясно за обществеността в страната.

Имаше няколко основателни извинения за този начин на преговаряне, ограничен до определени тесни кръгове. Повечето от въпросите, за които се преговаряше, бяха толкова специфични, че само експерти бяха в състояние да дебатираха смислено върху тях. Скоростта на водене на преговорите често беше твърде висока заради неефективността на българската бюрокрация, която протакаше подготовката на необходимите документи. Освен това, нужно беше скоростта

на преговаряне да бъде висока, за да не се изгуби първоначалната инерция. Процесите след 2007 г. показаха, че вече има отрицателно отношение към разширяването на ЕС, което се натрупва в западноевропейските общества. Засилващият се скептицизъм или дори негативно отношение към понататъшното разширяване на ЕС-25 можеше да се окаже моментна пречка за присъединяването на България към ЕС. Не на последно място, поради многобройни исторически, културни, геостратегически, икономически и дори географски причини България нямаше преговорната сила на Полша или Чехия. При тези условия, интензивни обществени дебати вероятно дори биха навредили на процеса.

Каквато и да е линията на аргументация, основният въпрос остава да виждаме във въздуха: беше ли българският национален интерес добре представен и взет под внимание по време на преговорите за членство на страната в Европейския съюз и в резултатите от преговорите? Поне при един случай българското общество бе добре информирано и зае недвусмислена позиция: затварянето на реакторите на атомната централа в Козлодуй в резултат на преговорите за членство в Европейския съюз определено бе схванато като решение, взето в разрез с националните интереси.

Преговорите на страната за членство в НАТО и присъединяването ѝ към Алианса бяха друг значим обрат в геополитическата ориентация на

¹² Виж Калинова, Евгения и Баева, Искра (2002) *Българските преходи 1939-2002*. София: Парадигма, стр.242.

България. В началото на деветдесетте години самата идея за това членство изглеждаше абсурдна. Десет години по-късно, дори Социалистическата партия нямаше възражения срещу условията за членство на България в НАТО. Въпросът бе предмет само на спорадични обществени дебати. Те се фокусираха основно върху вътрешнодържавни въпроси като преориентацията на БСП в международната политика. Най-сериозните въпроси, засягащи националната сигурност и дългосрочните национални интереси почти не бяха дискутирани по начина, по който заслужаваха.

Не на последно място, налице е деликатна тема с отчасти вътрешнодържавно и отчасти международно значение, която присъства във всички дискусии, засягащи националните интереси. Това беше и продължава да е темата за представеността на етническите малцинства при вземането на политически решения, тяхното прилагане и контрол на национално и местно ниво. Засега темата се отнася най-вече за политическото представителство и участие на турското етническо малцинство. От началото на политическите промени това представителство е практически монополизирано от Движението за права и свободи. Обществена тайна е, че Движението е политическа партия на етническа основа с религиозно мотивиран електорат. Тази ситуация влиза в очевидно противоречие с чл. 11 (4) от демократичната Конституция на република България,

приета на 12.07.1991: „Не могат да се образуват политически партии на етническа, расова или верска основа...“¹³. Решение на Конституционния съд постанови, че Движението за права и свободи е установено и функционира в съответствие с Конституцията. Каквито и да са обстоятелствата покрай вземането на това решение, всеки трябва да се съобразява с него. Въпреки това, много въпроси, касаещи етническите характеристики на Движението заслужават обсъждания. Най-сериозната тема би била тази за съответствието между така установения модел на политическо представителство и дългосрочните национални интереси. Този и много други въпроси относно дейността на ДПС придружаваха цялото демократично развитие на страната. Те в повечето случаи с базаха на допускането, че изграденият главно с участието на ДПС модел на политическо представителство би бил неприемлив в конституционен и институционален аспект в много традиционни демократични общества. Известни са и различни дебати за предполагаемото участие на функционери на ДПС и неговия лидер Ахмед Доган в съмнителни политически и икономически сделки.

При такова очевидно наличие, интензивност, сложност и уместност на въпросите, касаещи националната сигурност, националните интереси и ежедневните проблеми, с които се сблъскват милиони хора в България,

¹³ Виж Конституция на Република България, http://www.online.bg/law/const/const1_b.htm

днес може да се запита: Как е било възможно толкова дълго да отсъстват влиятелни националистически сили в страната? Всички съседни постсоциалистически страни имаха или имат такива сили, представени в техните парламенти — Румъния Маре, Сръбската радикална партия или ВМРО-ДПМНЕ в Македония. За разлика от тях, в България националистически лозунги се отправяха само спорадично от личности като популисткия политик Жорж Ганчев или поета Румен Леонидов. Ситуацията стана особено фрапантна в началото на новия век, когато всички социалистически, консервативни и либерални политически платформи и действия неколнократно бяха разочаровали българските избиратели. Това се оказа валидно и за политическата платформа и политика на силно персонализираното правителство на бившия цар Симеон Сакскобургготски. Той дойде на власт по време на типично сътресение в българския политически живот. То беше предизвикано от общественото разочарование от управлението на Съюза на демократичните сили (1997-2001). Големите очаквания бяха, че бившият цар ще води силна и ефикасна политика, фокусирана върху международното представителство и вътрешнодържавното реализиране на националните интереси в най-широкия смисъл на думата. Най-вероятно, Симеон Сакскобургготски наистина е имал такива намерения. Но в края на мандата му през 2005 година общественото разочарование

от работата на неговото правителство беше огромно. Това в известна степен бе изненадващо предвид на определени постижения на правителството в икономическата, политическа и културна стабилизация на българското общество и в подобряването на международните му позиции.

Основната причина за разочарованията и за последвалите сътресения в българската политика бе елементарна. Нито социалистическите и консервативните правителства, нито правителството на бившия цар не съумяха да подобрят значително стандарта и качеството на живот на големи групи от обеднялото население на страната. Масовата емиграция се превърна в обичайна реакция спрямо безработицата и бедността. Престъпността и общата несигурност доминираха ежедневието през деветдесетте години, а отчасти и след това. Всички сменящи се правителства изглеждаха готови да се съобразяват с изискванията на новите международни покровители, каквито и да бяха последиците за българския народ и държава. Голяма част от българската икономика и в частност банковият сектор попаднаха под пълен чуждестранен контрол. Българският гражданин би могъл да се запита за самата възможност за национална икономическа политика при положение, че банките в България почти изцяло са собственост на чужди банки. Щом всичко това е известно, логично е да се разпространи представата, че пронационалистка идеология и по-

литика могат да променят ситуацията към по-добро. Но на политическата сцена доскоро нямаше влиятелна политическа фигура или привлекателна националистка политическа формация. От обективна гледна точка това беше парадоксална ситуация. Липсата на ясно определени и влиятелни националистки политически актьори стана очевидна.

Бившият министър-председател Иван Костов точно схвана особеностите на културния и политически момент. След електоралното му поражение от 2001 г., той напусна Съюза на демократичните сили и основа своя собствена партия „Демократи за силна България“. Непосредствено след това, той започна енергична кампания срещу Движението за права и свободи, доминирано от етнически турци. Кампанията се фокусираше особено върху политическата и икономическа активност на лидера на Движението Ахмед Доган. Някои анализатори побързаха да заключат, че Костов веднага ще натрупа значителни активи от силните, но хаотични националистически политически предпочитания, които витаеха във въздуха. Непосредственият развой на събитията обаче бе обезкуражаващ. Костов и неговата партия не съумяха ефективно да заемат наличната широка политическа ниша за националистка идеология и практика. Обяснението бе просто. Правилно или не, все още беше много силен споменът за Костов като прозападен политик,

прилагащ политики, наложени отвън. Имаше нужда от нови лица и лозунги, за да се ориентират, мобилизират и насочат националистките чувства и да се превърнат в политически действия.

Полето за нови и автентични националистки инициативи бе свободно. Културната и политическа обстановка бе узряла за тях. Няма причина за изненада, че точно малко познато „ново лице“ можеше да запълни вакуума, създаден от липсата на влиятелна формация със силен националистически профил в българския политически живот. Човекът, който правилно разбра и използва ситуацията, беше Волен Сидеров.

2. Волен Сидеров и партия *Атака*

Човекът, който регистрира изборната коалиция *Атака* през пролетта на 2005 г., беше журналист от вестник. Но той всъщност беше по-известен като водещ на телевизионно шоу, също наречено *Атака*. Преди 2005 г. Сидеров имаше някои спорадични политически участия. През 1992 г. той беше главен редактор на вестник *Демокрация* - главното периодично издание на управляващия тогава Съюз на демократичните сили. В него той публикуваше статии в подкрепа на неолибералната идеология и политика. През 2003 г. Сидеров участва в изборите за кмет на София от листата на малка земеделска партия и получи незначителен брой гласове. Превъплъщението от този вид не са необичайни за българския политически живот. Дори

бързината, с която Сидеров основа своята коалиция преди изборите не беше извънредно събитие. Бившият цар Симеон Сакскобургготски също регистрира своето движение (партия) непосредствено преди парламентарните избори през юни 2001 г. и въпреки това спечели със съкрушително мнозинство от гласовете. Изборната коалиция *Атака* по никакъв начин не можеше да бъде така успешна и получи едва 8.14% от гласовете през 2005 г. Въпреки това, изненадата бе огромна. Как стана възможно това да се случи?

Няма просто обяснение за първия изборен успех на Волен Сидеров и неговата коалиция *Атака*. Едно от обясненията е склонността на българите да търсят и избират нови лица и лозунги след дълга поредица разочарования от добре познатите политици. Сидеров и *Атака* не можеха да се идентифицират с личности, организации или изборни платформи, за които вече е гласувано и са се оказали разочароващи за избирателите. За разлика от случая с Костов, връзката на Сидеров с ранния период на неолибералния Съюз на демократичните сили беше вече забравена. Той можеше да бъде разпознат от общественото съзнание като истински националист заради силните му изказвания срещу предишните български правителства и политически образувания по повод тяхната корумпираност и - както се твърдеше в предизборната кампания на *Атака* - антинационална политика. Силните му изявления срещу ромите, срещу

турското Движение за права и свободи и срещу неговото етническо ръководство също бяха известни. Така той привлече стари националисти, млади хора, разочаровани от българския вариант на либералната демокрация, и силния протестен вот, насочен срещу политиките, които пренебрегват националната идентичност и националните интереси. Протестен вот от този вид можеше да бъде привлечен от всички възрастови групи, образователни категории и видове заетост.

Първият изборен успех на Волен Сидеров се дължеше главно на факта, че той казваше това, което представители на разнообразни групи искаха да чуят: корупционните приватизационни сделки трябва да се отменят; корумпираните политици трябва да се изправят пред съда заедно с хората от сенчестия бизнес; нито едно българско земеделско предприятие не трябва да се продава на чужденци, т.н. Благодарение на тази популистка реторика, *Атака* рязко и сериозно промени политическия и идеологически пейзаж в страната. Силно изразеният национализъм повече не можеше да остане вън от Парламента. Гражданинът би могъл да си запази убеждението, че подчертано националистките речи са просто политическа безсмислица, отживелица или израз на политическа некоректност. Но по волята на избирателите, тази провокативна реч вече трябваше да се слуша в Парламента.

Никоя агенция, занимаваща се с проучване на общественото мнение,

не можа да предвиди, че тези наситени с омраза речи ще осигурят на Волен Сидеров участие във втория тур на президентските избори през 2006 г. В този момент вече можеше да се идентифицира ясно обособена националистическа формация в България. *Атака* и Сидеров бяха вече утвърдени фактори в българския политически живот. Остана обаче поле за дискусии за действителната принадлежност на политическата формация *Атака* и нейният лидер Волен Сидеров към дясната част на политическия спектър. Всъщност, Сидеров и политическата партия *Атака* представят политическа платформа, която трудно се локализира в традиционната концептуална опозиция между политическото „ляво“ и политическото „дясно“¹⁴. Това не е изненадващо. От една страна, трудно е да се прокара ясна разделителна линия между левите и десните политически платформи и политически действия във всички постсоциалистически общества. От друга страна, с характерния си популистки маниер Сидеров атакува в първата си реч пред Народното събрание сделката с националния авиопревозвач „Балкан“ през 1999 г. като сделка, извършена в противоречие с националните интереси¹⁵. Трябва да се отбележи, че сделката бе

извършена от дясното правителство на Иван Костов. Сидеров зае типичната поза на популистки политик, който критикува всеки и всичко, при условие, че публиката ще прояви интерес към съответната тематика. Не само левите правителства и политики са неефикасни, корумпирани и действат в ущърб на националните интереси. Единствено с изключение на Сидеров и неговата партия *Атака*, всички леви и десни политици, партии и правителства на България са неефективни, корумпирани и са действали срещу националните интереси.

Известните програмни „20 точки на партия Атака“¹⁶ предоставят обширни доказателства за трудностите при ясното определяне на мястото на партия *Атака* в традиционното полярно разграничение между ляво и дясно в европейската политика. Първите четири точки по същество повтарят съдържанието на действащата демократична Конституция, като подчертават тяхното значение за унитарния характер на българската държава. Точка 5 казва, че „Българската държава е длъжна да осигурява здравето, социалната сигурност и условията за духовен и материален просперитет на всички българи с всички средства на държавната власт“. Текстът поразително напомня многобройните формулировки в програмните документи на Българската комунистическа партия преди 1989 г.

¹⁴ Първият избран успех на *Атака* веднага провокира оживена дискусия за подходящата класификация на новото политическо явление. Имаше мнения, че *Атака* трябва да се класифицира като екстремистка лява партия, тъй като Волен Сидеров настоява за силен контрол на държавата в икономиката. Виж Жечева, Кристина (2007), „Атака“ между национализма и популизма. *Политически изследвания*, N 3, стр. 49.

¹⁵ Виж Сидеров, Волен (2007) *Моята битка за България*, София: Бумеранг, стр. 4

¹⁶ 20 точки на партия АТАКА. Виж http://www.ataka.bg/index.php?option=com_content&task=view&id=13&Itemid=51

с разлика на „дребния“ нюанс, че в тях ставаше дума за „всички граждани на страната“... За съжаление, нито една модерна държава не е в състояние да реализира обещанието за всеобщо благоденствие без активното лично участие на отговорни граждани.

Точка 6 открито предлага държавен протекционизъм за българските предприемачи. Протекционистки политики от този вид са забранени от законите разпоредби в Европейския съюз. Трябва ли България вече да напусне Съюза? Друго искане от същия тип е за българската собственост върху производствени съоръжения, търговията и банките в страната. Факт е обаче, че много голям дял от банките в страната вече е собственост на чуждестранни банки. Изпълнение на искането на *Атака* предполага следователно широкомащабна национализация на финансови активи, стопанисвани основно от банки от страни от Европейския съюз. Това ли е наистина политиката, която предлага *Атака*?

Точка 7 изисква съответствие между доходите, данъците и нуждите на българското население. Това звучи много привлекателно, но поражда отсъствието на каквато и да е препратка към производителността на труда. Точка 8 предлага обща ревизия на приватизационните сделки. Бихме могли само да се опитаме да си представим начина, по който това общо условие ще бъде направено съвместимо с българското законодателство и с международно признати правни нор-

ми. Силната формулировка „Българската земеделска земя не се продава на чужденци при никакви условия“ още веднъж внушава, че България трябва да напусне Европейския съюз. Заедно с прякото искане за напускане на НАТО (точка 13), непрякото искане за напускане на Европейския съюз поставя принципния въпрос, доколко е възможно една малка страна да бъде напълно суверенна и неутрална на Балканите. От 1878 г. всички правителства на България са се сблъскали с този въпрос и никое не успя да стигне до задоволителен отговор. Тъкмо напротив, техните решения доведоха до дълга поредица от национални катастрофи. Можем само да се чудим дали Волен Сидеров и неговата партия *Атака* нямат магическото разрешение на тази загадка. Предложено-то решение „Да върнем България на българите!“ прави загадката още по-сложна, а не я разрешава.

Стратегическите „20 точки...“ заслужават този схематичен анализ, тъй като те ясно разкриват популистката и нереалистична политическа стратегия на партия *Атака* и нейния лидер. Ако тези точки се четяха и разбираха от повече хора, политическият успех на Волен Сидеров би бил най-малко съмнителен и почти сигурно - невъзможен. Това, което не подлежи на съмнение, е единствено резултатът от изборите. *Атака* успя да привлече подкрепата на 395 733 избиратели на изборите през юли 2009 г. и така да подобри резултата си в сравнение с парламентарните

избори през 2005 г. Този успех трябва да се разглежда на фона на чувствителните разлики в резултатите, които другите партии постигнаха на тези избори. Повторният изборен успех на *Атака* трябва също така да се разположи в контекста на общата нестабилност на

изборните предпочитания в страната, породена от многобройните протестни вотове. Те бяха основен фактор в изборните сътресения, съпътстващи политическото развитие на демократична България¹⁷.

Таблица 1: Изборни резултати на основните политически партии в България (Парламентарни избори 1990-2009, % от валидните гласове)

Партия	Юни 1990	Окт. 1991	Дек. 1994	Апр. 1997	Юни 2001	Юни 2005	Юли 2009
Българска Социалистическа Партия (БСП) и изборни Коалиции	47.15	33.14	43.58	22.07	17.15	30.95	17.70
Съюз на Демократичните Сили (СДС) и изборни Коалиции	36.20	34.36	24.17	52.26	18.18	7.68	6.76
Български Земеделски Народен Съюз (БЗНС)	8.00	3.9	-	-	-	-	-
Движение за Права и Свободи (ДПС)	6.03	7.55	5.43	7.60	7.45	12.81	14.50
Национално Движение Симеон II (НДСВ, НДСП)	-	-	-	-	42.74	9.88	3.02
Атака	-	-	-	-	-	8.14	9.36
Демократи за Силна България (ДСБ)	-	-	-	-	-	6.44	-
Български национален съюз (БНС)	-	-	-	-	-	5.19	-
Граждани за европейско развитие на България (ГЕРБ)	-	-	-	-	-	-	39.70
Ред, Законност, Справедливост	-	-	-	-	-	-	4.13

¹⁷ Данните са взети от официалните бюлетени на Централната избирателна комисия в София

Взимайки предвид средния резултат от 9.36% от гласовете за Атака, кои групи са били най-силно привлечени от партията и нейния лидер на парламентарните избори през 2009¹⁸?

Таблица 2: Гласове за Атака (2009, в %)

А.) Според типа населено място

София	Районен град	Малък град	Село
4.7	10.0	10.0	10.0

Б.) Според възрастта

18-30	31-40	41-50	51-60	61+
8.7	7.7	8.6	9.3	11.5

В.) Според образованието

Висше	Средно	Начално
6.2	10.9	10.0

Г.) Според пола

Мъже	Жени
11.8	7.0

Д.) Според етническата група

Българи	Турци	Роми	Други
10.7	0.8	1.7	7.8

Обобщено накратко, избирателите на Атака са свръхпредставени сред българското население от мъжки пол над 61 годишна възраст. Те са недостатъчно представени в София, сред избирателите с висше образование, сред жените и сред избирателите от турски или ромски етнически произход.

Така националистката и условно дясна партия стабилизира позициите си в българския парламентарен живот. Това е важно развитие, което заслужава обстоен анализ, фокусиран върху партията, политическата ѝ платформа и политическите ѝ перспективи. Основната причина за фокусирането върху идеологията и политиката на Атака е фактът, че в България няма други така радикални десни национа-

листически формации на национално ниво, въпреки че всички десни формации в момента използват националистически аргументи. Има няколко малки и политически пренебрежими неонацистки групи. Най-известната от тях е Българският национален съюз, създаден от Боян Расате през 2006 г. Организацията е малобройна, но получи обществено внимание заради „националните гвардейци“, чиито униформи силно наподобяват тези на СА. „Националната гвардия“ бе създадена, за да защитава българите от нападенията на ромите. Без да се подценява значимостта на проблемите, свърза-

¹⁸ Данните са събрани и обработени от Агенция за маркетингови и социално-политически изследвания Алфа Рисърч в София.

ни със спецификите на ромското население и отзвукът от действията на Расате в страната и чужбина, тези дейности са периферни и най-вероятно нямат бъдеще във формата, под която се извършват. В контраст с това, помеката националистка и ксенофобска пропаганда на *Атака* вече е действащ актьор в българския политически живот и съответно заслужава анализ в контекста на нестабилната българска политическа среда.

3. *Атака* в българската политическа среда

Закъснялата поява на *Атака* като автентична националистическа политическа сила в България след 1989 г. изисква подробен анализ. Той трябва да отчете противоречията на националната политическа и културна история и традиции, както и социокултурните процеси в страната в хода на политическите промени.

Както в повечето европейски общества, националистките движения и организации са добре представени на българската политическа сцена между двете световни войни. За тяхното разнообразие и променливо влияние има сериозни причини. Страната губи обширни територии в резултат на Берлинския конгрес (1878), Втората Балканска война (Букурещкия договор, 1913) и Първата световна война (Ньойския договор, 1919). Репарациите след Първата световна война са тежки. Въпреки това демократич-

ните дребнобуржоазни партии и левите интернационалистски партии са по-влиятелни след Първата световна война от националистките и реваншистки партии и движения. Фашистки и сходни партии и движения успяха да завземат властта едва след превратите през 1923 и 1934 г.

Цар Борис III, който управлява авторитарно страната до 1943 г., е съюзник на нацистка Германия през Втората световна война. Той официално толерира фашистките организации „Национални легиони“, „Ратник“ и „Бранник“. Обществена тайна е обаче, че той има лични предпочитания към британския модел на политически институции и управление. Освен влиянието на ненацистки идеологии и политически организации, това е една от причините в България да не се създаде голямо и политически значимо радикално-националистко и профашистко движение или партия, по подобие на Желязната гвардия в Румъния. Усилията на проф. Александър Цанков да развие партиите „Народен сговор“ и „Демократически сговор“ като силно профашистки партии се провалят. Основната причина е възможността на монархията да държи под контрол левията в страната без помощта на радикални десни организации¹⁹. От своя страна, и двамата монарси Фердинанд I и Борис III опитват да приложат активни национални политики

¹⁹ Виж за спецификите на фашизма в България и неговите сложни връзки с монархията Поппетров, Николай (2008) *Фашизмът в България*. София: Кама.

срещу съседните страни, макар и по различен начин. Борис III се надява да постигне основните национални цели чрез дипломатически средства, а не чрез мобилизацията на радикални сили в страната. Политиката на етническо потискане и асимилация често се прилага от българските правителства, а монархията я подкрепя.

След като участието на България във Втората световна война под знамената на водения от монархията десен национализъм за пореден път завършва с национална катастрофа, реваншистският и агресивен национализъм е силно дискредитиран в общественото съзнание. Дяснонационалистката културна и политическа традиция не може да бъде продължена след 1944 г. Дори персоналното продължение на десните идеи и политики става невъзможно, след като повечето от функционерите на профашистките организации са жестоко преследвани и физически елиминирани след 1944 г.. Други губят връзка с процесите в България след десетилетия, прекарани в емиграция.

Парадоксално е, но след известни интернационалистки усилия да се подпомогне културното развитие на всички етнически групи в страната след 1944 г., именно режимът на Тодор Живков стъпка по стъпка се завръща към предвоенната традиция на националистическо потискане и асимилация. Неславянските и нехристиянските имена на ромите са променени, а след това и имената

на българскоговорящите мюсюлмани. Следва „възродителният процес“. Преподаването на турски, както и традиционните турски облекла, са забранени. Не е препоръчително да се говори на турски на обществени места. Отчитайки интензивността на етническото напрежение върху хората с турска етническа идентичност в България през осемдесетте години, може да се счита за постижение на вътрешната политика, че кървавата междуетническа конфронтация, която се разигра в съседна в Югославия, бе избегната в България след 1989 година. Така стана политически коректно да се говори за успешния български етнически модел. Изразът се отнася най-вече до отношенията между двете основни етнически групи на българи и турци в страната. Имайки предвид перспективата за членство на България в ЕС и решението на тази задача, българските турци официално и неофициално приеха етническото статукво. Анти-турската пропаганда загуби инерция. Една от основните причини за това развитие е опитът като губещи от реформите, който обикновените българи и турци споделят. Но този общ опит може да се използва и при търсенето на изкупителни жертви за трудностите и така за възраждане на българския и турския национализъм.

Съживяването на политическите речи, изпълнени с етническа омраза, и на ксенофобските политически действия пое в две твърде различни насоки. Първата открито се отнася до етни-

ческото Движение за права и свободи, неговите дейности и особено срещу действията на неговия основател и лидер Ахмед Доган. Няма съмнение, че добре обмислените политически ходове на Доган имат за последица факта, че в момента ДПС е най-стабилната политическа организация в България и единствената, която има постоянно нарастващи изборни резултати през целия период на прехода (с пренебрежимото изключение на 1994 г.). Партията е много добре вкоренена в администрацията на смесените етнически райони и доминира местното управление в някои от тях. Погледнато от друг ъгъл, поне частично заслугата за запазването на етническия мир е на политиката на Доган и ДПС. Това направи ДПС легитимен партньор в две коалиционни правителства след 2001 г.

Но въпреки усилията на ръководството на ДПС да промени етническия му състав и етническа подкрепа, партията остава организация на етническа основа. На общите избори, проведени през юли 2009 г., за партията гласуват 87.4% от етническите турци и само 1.6% от етническите българи в страната²⁰. Имайки предвид този очевиден резултат, можем да се запитаме за практическата приложимост на конституционните разпоредби и за дългосрочните ефекти от гласуването според етническите предпочитания в една унитарна държава. Авторитарната организация на партията сама

по себе си поставя сериозни политически проблеми. Обект на публичен дебат бяха много въпроси относно начина, по който партията финансира своята дейност, участието на партийни функционери в корупционни мрежи и аспирациите на партията към ключови позиции в държавната администрация. Не на последно място, масмедийните редовно отделят специално внимание на речите и начина на поведение на Ахмед Доган. Видеозапис на негова предизборна реч от 18 юни 2009 г. бе излъчен от телевизионния канал „Нова телевизия“ няколко дни по-късно и предизвика противоречива дискусия поради силното ударение върху собствената му роля в държавното финансиране в България²¹.

Дискусиите по проблеми, засягащи ромите като втора по големина етническа група, имат много по-различно съдържание и стил. Те са концентрирани основно върху търсенето на изкупителни жертви. При условията на висока безработица и повсеместна бедност сред ромите и на слаби държавни институции някои ромски навици и традиции започнаха да се възприемат като непосредствена заплаха за достойнството и живота както на българи, така и на турци, особено в селските райони. В градовете трагедията на ромите е още по-очевидна заради концентрацията им в райони, подобни на гета. Обикновено българите упрекуват за тази ситуация сами-

²⁰ Според данни на Агенция за маркетингови и социално-политически изследвания Алфа Рискъч

²¹ Виж <http://sofiaecho.com/print.php?storyd=743487> (30.11.2009)

те роми. В критичните времена през деветдесетте години широко разпространеното негативно отношение към ромите прие обаче важни ситуационни оттенъци: Защо те да не трябва да плащат за електричество, след като от българите задължително се очаква да плащат? Защо ромите трябва да получават детски надбавки и социални помощи при положение, че не внасят в държавния бюджет? Отзвукът от тези дискусии беше и остава силен. Въпросите, засягащи начина на живот на ромите, станаха тема с нарастващо значение и благодатна почва за националистка пропаганда и действия.

Налице са следователно достатъчно исторически и социо-структурни причини за развитието на влиятелни националистки и ксенофобски десни политически организации в България. Въпреки това се оказва, че забавените политически и икономически реформи дълго време не предизвикваха появата на радикални националистки организации на българската политическа сцена. В условията на обща несигурност относно съдържанието и посоката на вътрешното и международно развитие умерените партии поеха властта. След като беше постигната относителна стабилизация на икономиката и политиката на страната и членството в НАТО и Европейския съюз изясни международната политическа ориентация на страната, латентният десен национализъм беше вече в състояние да определи по-добре своята идеологическа и политическа ниша.

Настаняването на Волен Сидеров и *Атака* на българската и международната политическа сцена бе резюмирано в негово подробно интервю, публикувано дни преди парламентарните избори на 5 юли 2009 г.²² Самото заглавие на интервюто е показателно за това, че Сидеров е разбрал какъв тип изказвания и поведение са политически коректни днес. Той настоява, че агресивната символика на партията му няма нищо общо със сходни символи в Германия през тридесетте години. Истинската историческа връзка на символите би трябвало да е само с успешния щурм и превземането на турската крепост Одрин през 1912 г. Освен това, след като самият той се определя като християнин, нищо не би могло да свърже политическото му мислене и поведение с езическия начин на мислене и поведение на Хитлер. Така, почвата е подготвена за неговите оригинални виждания и политически подходи. Що се отнася до развитието на българската икономика, те включват първостепенно внимание към реалното производство, а не към виртуалната монетарна икономика. Намесите на българската държава в икономиката са неизбежни, това вече се е случвало в Япония и Южна Корея. Държавната намеса трябва особено да се фокусира върху нечестните чужди компании, които само трупат печалби от България, без да инвестират

²² Виж Иван Диков (2009) *Лидерът на българската националистическа партия „Атака“ Волен Сидеров: Не мога да бъда последовател на Хитлер (Интервю)* http://www.novinite.com/view_news.php?id=105072 (30.11.2009).

в националната икономика. Чешката електрическа компания ЧЕЗ е пример за това. Според Сидеров, тя подпомага чешките пенсионери за сметка на българските. Старата пенсионна система изцяло трябва да се реформира, понеже частните пенсионни фондове по целия свят се провалиха. Допълнителните пари за пенсии трябва да дойдат от намаляване на държавната администрация. В основни линии това, което е нужно според Сидеров, е по-малко отвореност към световната икономика и повече държавна регулация на националната икономика.

Най-неотложните задачи след изборите са реформа на съдебната система, подкрепа на реалния сектор от националната икономика и реформа на остарялата пенсионна система. По тези въпроси е необходимо да се постигне национално съгласие и *Атака* активно ще участва в подготовката и прилагането на реформите – в коалиция с партия ГЕРБ или не. Сидеров е съгласен, че активното участие на *Атака* в подготовката на реформите би могло временно да засили подкрепата за Движението за права и свободи, тъй като неговите водачи спекулират със заплахата за етническия мир. Но това е позната тактика, защото етническият мир в България е смущаван между 1985 и 1989 г. единствено от Турция. В страната всъщност няма български турци, а само българи, приели мюсюлманската религия. Самото ДПС е противоконституционно и не трябва да участва в изпълнителната власт. Що се отнася до ромите, те

не би трябвало повече да имат привилегированата позиция само да получават подкрепа от държавния бюджет. Държавна намеса е необходима, за да се промени тяхното икономическо положение и образователно ниво. Това виждане на *Атака* за етническата ситуация в страната е базирано на последователния патриотизъм и на непрекъснатото отчитане националните интереси. Другите националистки организации трябва да се присъединят към *Атака* в усилията ѝ да представлява и защитава националните интереси.

В международната политика отношенията с Македония са усложнени, защото продължителното промиване на съзнанието е довело до промяна на етническата идентичност там и до създаване на изкуствена нация. Подкрепата на САЩ за Македония напомня подкрепата на Коминтерна за страната. НАТО е инструмент за американска доминация. *Атака* е срещу установяването на военни бази на НАТО на територията на страната. България се нуждае от международна политика на национално достойнство. Европейският съюз трябва да се развива като Европа на нациите.

Внимателният прочит на интервюто може да накара някого да възкликне – *déjà-vu*. Пропагандата на Тодор Живков тълкуваше междуетническите напрежения в страната единствено като резултат от чужда намеса. Именно тази пропаганда обясняваше наличието на турскоговорещи мюсюлмани в страната с приемането на

мюсюлманската религия от етнически българи. Бихме могли да имаме затруднения в търсенето на оригиналност в идеологическите лозунги, предложените организационни мерки и общественото поведение на българските националисти. Въпреки това, някои нюанси в интервюто наистина са от значение. Вече не се натъкваме на лозунги „НАТО вън от България“, „Банките в България – в български ръце“, „Забрана на етническите партии“, т.е., каквито доминират в известните „20 точки на партия *Атака*“. Очевидно лидерът ѝ е обмислял възможности за участие в управлението и се е опитвал да бъде национално и международно приемлив. Що се отнася до коалиционните партньори, ГЕРБ се разглежда като най-добрият вариант, но Българската Социалистическа Партия също се обсъждаше като възможен коалиционен партньор на *Атака* преди парламентарните избори.

Четейки важното интервю и сравнявайки съдържанието му с изявления на лидери на други партии и коалиции в контекста на изборните резултати, можем да стигнем до заключение, което изглежда валидно за българската политическа сцена и основните актьори на нея днес. Масовото позоваване на националните интереси, обещанията да се преразгледат приватизационни сделки с нечестни чуждестранни инвеститори, заклинанията срещу участието на ДПС в изпълнителната власт, личните атаки срещу политиката на Ахмед Доган

и т.н., са елементи от предизборната кампания не само на *Атака*. По един или друг начин, те бяха част от предизборната кампания и на ГЕРБ. Сходни лозунги се повтаряха от Иван Костов, който беше най-гръмогласният партньор в Синята коалиция, обединяваща останките от Съюза на демократичните сили. Яне Янев направи възможно влизането на неговата партия „Ред, законност, справедливост“ в Народното събрание, като непосредствено преди изборите съсредоточи общественото внимание върху предполагаемото преподаване на фундаментален ислям в села с мюсюлманско население. Дори Социалистическата партия реши да включи силно патриотичната партия „Нова зора“ в своята *Коалиция за България* за парламентарните избори.

Как да се обясни трескавото желание на всички главни политически формации в България да се състезават помежду си, като наблягат на националистката реторика? Очевидно, изненадващият изборен успех на коалиция *Атака* на всички избори от 2005 г. насам е повлиял на стратегиите на партии и изборни коалиции. Те трябваше да направят собствен *националистически завой* в изборните кампании. Това е нов вид политическа стратегия и най-вероятно – политическо действие. По време на изясняването на международното положение на страната чрез членството ѝ в НАТО и Европейския съюз, националистката реторика не беше добро средство в политическите кампании. Политическа партия, която

открито би тръгнала в тази посока, би извършила политическо самоубийство. Сега ситуацията е различна. Трудно е да си представим, че страна-членка на НАТО и на Европейския съюз може да бъде наказана заради използването на националистка реторика в нейната вътрешна политика. Наказание поради тези причини трудно би могло да бъде обосновано и наложено дори по отношение на международно лесно уязвимата България или на българските политически сили, тъй като има политически партии или движения, пропагандиращи национализъм, във всички западноевропейски страни. В някои случаи тези партии или движения пропагандират национализъм в по-крайни варианти отколкото *Атака* в България. Следователно, можем да очакваме, че националистическият завой в българската политика е явление, което дългосрочно ще присъства на вътрешната и международна политическа сцена.

Това предположение засега се потвърждава от политическите решения и действия след парламентарните избори. Три политически партии очакваха да бъдат поканени от ГЕРБ за партньори в управляващата коалиция, но сред тях само *Атака* не постави никакви условия за потенциалното партньорство в коалицията. Това беше разбрано като обща подкрепа за ГЕРБ и направи по-лесно решението на неговото ръководство да създаде свое правителство на малцинството. *Атака* го подкрепи изцяло. На свой ред *Атака* със сигурност очаква подкрепа

от правителството на ГЕРБ за своите патриотични инициативи. Действително, още при откриването на 41-вото Народно събрание Волен Сидеров предложи Резолюция за заклеяване на геноцида над българите по време на Османското владичество между 1396 г. и 1913 г. Паметник и ден за почит трябва да напомнят за неопровержимите факти от българската история. Подобна инициатива не би успяла да спечели откритата подкрепа на нито един министър-председател след 1989 г., тъй като те всички бяха наясно с чувствителността на политическите кръгове в съседна Турция относно темата за геноцида. Отчитайки последствията за българската вътрешна политика, никой от тях не би се осмелил да изрази даже мнение по този въпрос. Очевидно, международната и вътрешната ситуация са се променили. Новият министър-председател Бойко Борисов даде положителна оценка на инициативата в масмедиите. Готовността за взаимна подкрепа на *Атака* и ГЕРБ на националистка основа е очевидна.

Как може да се обясни това на пръв поглед неочаквано развитие поне на повърхността на българския политически живот? Какви са неговите краткосрочни и дългосрочни определящи фактори? Какви са възможностите на национализма като фактор на политическа ориентация, решения и действия в българската политика? Как се разполага явлението на българския национализъм в контекста на източноевропейските процеси?

4. Нови причини и дългосрочни предпоставки за националистки настроения и политика

Възходът на радикалния национализъм в съвременния български политически живот би могъл да се възприеме като една от многобройните краткотрайни културни и политически тенденции. Наистина, организираният национализъм се появи на българската политическа сцена внезапно и като тенденция, която няма да се задържи дълго. Това предположение най-вероятно е погрешно. Закъснението при появата на радикалния национализъм има социално значими причини. Освен това, самото точно тълкуване на явлението не е лесна задача. Обичайно се приема, че радикалния национализъм възниква като реакция на изострени критични ситуации в обществото. Такъв ли беше случаят с България през 2005 или 2009 г.? Не, българското общество по никакъв начин не беше в остра икономическа, политическа или културна криза по това време. Предвид този факт, към обяснението на възхода на националистическия радикализъм може да се тръгне по противоположния начин. Би могло да се предположи, че явлението „Атака“ е станало възможно едва след отпадането на главните причини за продължителната национална криза. Това на първо място се отнася до разрешаването на стратегически задачи, свързани с националната сигурност на страната. В настоящия геостратегически контекст те можеха да бъдат разрешени

с членството на страната в НАТО и в Европейския съюз. Сега е възможно да се каже високо това, което дълго време бе премълчавано в името на политическата коректност, която изискваха обстоятелствата. Обосновката за съществуването на радикална националистическа партия в момента не е трудна. Радикални националистки групи, движения и партии са част от политическия спектър на повечето от страните-членки на НАТО и ЕС. Защо България да бъде изключение от това правило?

Но анализът може да стигне по-дълбоко. Нацията премина през екзистенциална криза на бърз икономически упадък и бавно възстановяване, остра политическа нестабилност и културна дезориентираност. При все това, нито една радикална политическа партия не съумя да се утвърди като влиятелен политически фактор в този критичен период. Простото обяснение е, че липсваше привлекателна политическа платформа, която да обещава лесен изход от трудната ситуация. Фокусът върху оцеляването доминираше ежедневието. Хората, които не намираха средства за оцеляването си в страната, можеха да опитат късмета си в чужбина. Сега ситуацията е различна. Дори в условията на глобална финансова и икономическа криза, рядко пред индивидите и домакинствата стои въпросът за тяхното физическо оцеляване. Политическият живот може да се завърне към нормално съществуване. То включва радикални националистки движения и партии практически по целия свят.

Следователно, не е била и не е острата криза, която предизвика изненадващата поява на радикалния национализъм в българския политически живот. Напротив – тъкмо относителната стабилизация на българския вътрешнополитически и икономически живот направи възможна появата му. Но стабилизацията направи *Амака* възможна, тъй като самата стабилизация беше постигната и се възпроизвежда при продължаваща обща неустойчивост на обществената система. Международни сравнителни изследвания от последните месеци показват, че сегашната икономическа, политическа и културна ситуация в страната е изпълнена с напрежения, чиято ин-

тензивност е по-висока, отколкото в повечето други пост-социалистически общества. Това се отнася преди всичко за възприемането на икономическата ситуация в страната. Повечето от анкетирания в международно изследване, проведено в България с представителна извадка през второто полугодие на 2009 година твърдят, че сегашното икономическо състояние на повечето български граждани е по-лошо в сравнение с това от преди 1989 г. Това е ясен индикатор за наличието на силен протестен потенциал в българското общество, който може да бъде мобилизиран от радикалните сили в лявата или дясната част на политическия спектър²³:

Таблица 3: “Бихте ли казали, че икономическата ситуация на преобладаващата част от гражданите на вашата страна е по-добра, по-лоша или същата, каквато е била по време на комунизма?” (2009, в %)

Страна	По-добра	По-лоша	Същата	Не зная
Полша	47	35	12	6
Чехия	45	39	12	3
Русия	33	45	15	7
Словакия	29	48	18	5
Литва	23	48	15	14
България	13	62	18	7
Украйна	12	62	13	12
Унгария	8	72	16	5

Ситуацията е още по-смущаваща в преценките за качеството и ефективността на държавната администрация. В това отношение интервюираните български граждани водят в негативната част на скалата при преценките за функционирането на държавната администрация. Съвсем не е случайно, че недоволството от корумпира-

ните политици и недостатъчното внимание, което се обръща на престъпността и наркотиците се използват редовно и успешно в пропагандните кампании на *Амака*²⁴:

²³ *The Two Decades After the Wall's Fall* (2009) Washington, D.C.: Pew Research Center, стр. 40. Представителните национални проучвания са проведени в периода август-септември 2009.

²⁴ *Ibid.*, стр. 76.

Таблица 4: Национални проблеми извън икономиката на бившия Източен блок (2009, отговор «да», в %)

Страна	Корумпирани политически лидери	Престъпност	Наркомания
България	76	76	74
Чехия	71	55	51
Унгария	76	69	54
Литва	78	76	66
Полша	58	49	49
Русия	52	51	54
Словакия	52	55	46
Украйна	70	56	46

В ясно противоречие с официалните дипломатически декларации относно пълната уреденост на въпроса с държавните граници, общественото мнение в страната е силно резервирано в това отношение. Проучвания

на общественото мнение, проведени в Източна Европа през 1991 и 2009 г. показват, че чувството на неудовлетвореност, свързано със сегашните държавни граници, междувременно се е засилило в България:²⁵

Таблица 5: Принадлежат ли към нашата територия части от съседните страни? (Отговор „Съгласен“, в %)

Страна	1991	2009	Промяна
България	52	66	+14
Унгария	70	61	-9
Русия	22	58	+36
Полша	60	51	-9
Литва	46	40	-6
Чехия	42	40	-2
Словакия	34	29	-5
Украйна	24	24	0

Данните от Таблица 4 и 5, както и дискусииите относно българската история и националната идентичност ясно показват, че причините и предпоставките за радикалния национализъм са сложен предмет за анализ. Те са много по-комплексни, отколкото предполагат напреженията, породени от сегашната икономическа и политическа

ситуация или от прагматичните усилия на отделни личности да привлекат обществено внимание за избирането им в Народното събрание.

Първата дългосрочна причина за релевантността на дебатите за българския национализъм касае *ет-*

²⁵ Ibid., стр. 57.

ническата и религиозна структура на българското общество. България е страната в Европейския съюз с най-голям дял мюсюлманско население. Основната част от него изцяло запазва турската си етническа идентичност. Тя е тясно свързана с идентичността им като мюсюлмани. Значимостта на този статистически факт изпъква на фона на петте века Османско владичество в българските земи. Този продължителен опит получава истинското си значение днес в контекста на по-краткото, но достатъчно сложно съществуване на суверенна България с икономически и военно силната Турция. Вземайки предвид тези факти и техния исторически контекст, можем да добием представа за някои нагласи на етническите българи. Те често са неуверени по отношение лоялността към държавата на техните съграждани, които твърдо се придържат към турско-мюсюлманската си идентичност. Тази несигурност не играе съществена роля на нивото на ежедневно общуване. На това ниво взаимното разбиране на етническите българи и етническите турци обикновено е безлязано от преобладаваща етническа и религиозна толерантност.

Тази традиция е силна и обяснява защо политическите атаки на българските националисти само в изключителни случаи са насочени към турската етническа група. Вместо това, атаките са фокусирани върху турския политически елит, организиран в Движението за права и свободи. Неговото

ръководство често бива представяно като риск за българския политически живот и българската държавна суверенност. Лидерът на ДПС Ахмед Доган се превърна в мишена на обвиненията в незаконно обогатяване и политически интриги, облагодетелстващи българските турци. Така се прокарва ясно разграничение между етническата група на турците в България и политическия елит на етническата група. Но разграничението може лесно да се размие по време на вътрешно и международно напрежение. В момента в България няма политическа сила, която да е заинтересувана от такова развитие или да работи в тази насока. Но етническият състав на електората на *Атака* е показателен за това, че тази възможност за развитие на междуетническите отношения в България не трябва да бъде изключвана.

Разграничението между етническата група и нейното политическо представителство изобщо не се отнася до многобройното и бързо увеличаващо се ромско население в страната. Нагласите към него са обобщени в устойчиви стереотипи. Те възпроизвеждат значителна социална дистанция между етническото българско мнозинство и ромите. Те са масово възприемани и третираны като „изключените други“. Нито международните договорености, нито политиката на етническа асимилация по времето на социализма не промениха ситуацията. По време на прехода към пазарна икономика тя се влоши още повече, тъй като ромите

станаха първите жертви на безработицата и обедняването. В допълнение на това, те се превърнаха в лесна плячка за обвинения, тъй като наистина са слабо представени сред данъкоплатците и са свръхпредставени сред ползващите държавна социална подкрепа от всякакъв вид.²⁶ Резултатът от това е, че лозунгите и дейностите, насочени срещу ромите, лесно привличат обществена подкрепа. Ромите все повече се възприемат като „застрашаващите други“.

Тези отрицателни стереотипи могат винаги за се използват за целите на десния национализъм и неговите провокации. Интервю на Волен Сидеров с журналист от австрийското радио получи широк международен отзвук. На въпрос на журналиста за интеграцията на ромите в България, той му предложи да вземе сто хиляди български роми в Австрия и да ги интегрира там. Австрийският журналист дълго не успя да намери подходящи думи, с които да отговори на предложението. Разбира се, никой не би могъл да приеме тази възможност сериозно. Пареща обаче е необходимостта от активни и конструктивни политики, за да се разрешават дългосрочно натрупваните проблеми, свързани с образованието и професионалното обучение на ромите и тяхната реализация на трудовия пазар. Проблемите са особено наболяли, тъй като ромите скоро ще се

превърнат във втората по брой етническа група в страната. Националистските анти-ромски лозунги водят до политическа задънена улица, ако не се трансформират в дългосрочни усилия за икономическо, политическо и социално включване на тази етническа група в българското общество. Своеобразен парадокс е, че за постигането на тази цел дори радикалните и практически безсмислени националистски лозунги могат да се окажат полезни. Те могат да провокират повишаване на ефективността на българските институции, които се занимават с проблемите на ромското население. Те са всъщност първостепенни национални проблеми, които не могат да бъдат успешно решавани без повишаване на ефективността на институциите.

Етническите българи не могат да бъдат заинтересувани от такова негативно развитие в дългосрочен план. А в широкия контекст на междуетническите отношения в българското общество, антитурските лозунги и действия на българските националисти могат да бъдат оспорени в две отношения. На *първо място*, те пречат на стабилизирането на сегашната и бъдещата културна ситуация в страната. На *второ място*, те мотивират българските турци да напускат страната. В тази политика няма нищо ново. Без значение дали явно или не, тя е била в дневния ред на цялата история на Третата българска държава. Решението, което се предлага, има обаче и недомислени последици. Поради масовата еми-

²⁶ Виж Genov, Nikolai (2007) "Globalisierung und Lebenslagen ethnischer Gruppen: Veränderungen in Bulgarien". In: Heller, Wilfried et al. Eds. *Ethnizität in der Globalisierung*. München: Otto Sagner, S. 87-108.

грация на етнически българи страната вече загуби значителна част от етническото мнозинство. Това е една от причините, поради които етническият състав на страната се променя към все по-голям дял на ромското население. Погледнато от тази гледна точка, лозунгите и политиките, целящи да подтикнат българските турци да емигрират, са късогледни и противоречат на националните интереси.

Необходими са уточнения и по спорадичните антисемитски лозунги, разпространявани от някои десни националисти в страната. Днес тези лозунги нямат никакво конкретно значение в страната и за страната. Преди Втората световна война еврейската общност в България е многобройна, но практически изчезва заради емиграцията след войната. Без връзка с местните проблеми разговорите за световни еврейски конспирации и други подобни нямат реален смисъл и не могат да мобилизират значима политическа активност. Лозунгите и политиките срещу алохтонните етнически групи (нови имигранти) са също твърде общи, защото броят им в България е сравнително малък. Но тук картината е различна. Мигрантите от Азия и Африка се забелязват лесно. Със сигурност може да се предположи, че с нарастването на привлекателността на България като член на Европейския съюз броят им ще се увеличава. Те ще стават все по-често мишена за ксенофобската активност на радикалните националисти.

Вторият съществен момент касае *международния отзвук на лозунгите и възможните действия на българските националисти*. Те засега са реалистични поне в един аспект. Въпреки широко разпространеното критично отношение към държавните граници (виж Таблица 5), оспорването на международните граници не е в днешния ред на българските радикални националисти. Всъщност, пряко оспорване на границите рядко присъства в лозунгите на националистите в Европа. Като правило, техните лозунги имат за мишена участниците във вътрешно-политическия живот на страните или международни организации. Но предвид на нарастващата българска Диаспора бихме могли да очакваме, че запазването на етническата идентичност на българите зад граница ще е от все по-голяма важност в пропагандата и политиката на партия *Атака*. До момента това не е така. В известните 20 програмни точни въпросът просто отсъства. Най-вероятно това ще промени контекста на сътрудничеството между правителството на ГЕРБ и *Атака*. Назначаването на специален министър за българската Диаспора в правителството на ГЕРБ дава сигнал, че такова развитие може да се очаква.

Третата важна черта на днешната ситуация касае активността на българските националисти в много широката и противоречива област на обсъждане на българската история и българската етническа и национална идентичност. Разгорещените дебати по повод на

проекта, подвеждащо наречен „Митът за Батак“ ясно показаха, че многобройните свързани с него въпроси докосват чувствителни възприятия на широка публика. Специалисти от социалните науки и хуманитарните дисциплини, представители на по-широката интелектуална аудитория, леви и десни националисти, както и либерали от многобройни разновидности реагираха емоционално. Дискусията сигнализира, че относително малка група от либерални интелектуалци, избраха универсалното право на свобода на словото и научното изследване за център на своята аргументация, среща обединената опозиция на държавните институции и на основната част от етническата българска общественост.²⁷

Очевидно, след десетилетия на неясноти относно националната идентичност, националната история и националните интереси има необходимост от завръщане към обединяващи национални митове и легенди. Няма нация или държава по света, която да оцелява успешно без този вид митове и легенди, засягащи общия произход, общите герои, общите страдания и исторически пътища. Нуждата от завръщане към общите исторически корени обикновено излиза начело в културния и политическия дневен ред след периоди на дълбоки промени в структурата на собствеността и доходите, на стандарта и начина на живот.

Точно това се случи в България заедно с дълбоките икономически и политически реформи след 1989. Сега нацията е стигнала историческия момент на преосмисляне на ценностите. Може да искаме и очакваме това преосмисляне да се осъществи в посока към засилване на ценностите на демократичната толерантност. Но при подобни обстоятелства много нации са преживявали драстични промени към етнически фундаментализъм и етническа нетолерантност.²⁸

Сегашната международна ситуация определено не е благоприятна за утвърждаването на силно националистическо дясно движение в България. Българската традиция също не е благоприятна почва в това отношение. Но националистически чувства на хора, които са били или са социално маргинализирани могат да подкрепят политически платформи и организационни действия, които наподобяват платформите и действията на радикалните националистически движения през тридесетте години. Харизматичният водач Волен Сидеров и неговата лидерска партия *Атака* определено извлякоха полза от такива настроения, повлияли на части от избирателите в България.

Най-сериозната причина, стояща зад търсенето на принадлежност към достойна за уважение и уважавана етническа общност, се отнася до новата идентичност на българската

²⁷ Дебатът отбеляза своя връх през 2007. Въпреки това, той със сигурност ще продължи. Виж *Liberalen pregled* [Liberal Overview], http://www.librev.com/index.php?option=com_content&view=article&id=687&Itemid=97

²⁸ Виж Parsons, Talcoott (1954 [1942]) 'Some Sociological Aspects of the Fascist Movements'. In: Parsons, Talcott. *Essays in Sociological Theory*. New York: Free Press, стр. 124-141.

нация и българската държава. Необходимо е нова дефиниция на идентичността след дълбоките промени в социалните структури и геостратегическата ситуация в страната. Тази нова идентичност все още е в процес на формиране.²⁹ Вакуумът може да бъде запълнен поне частично от радикални или умерени националистички самоопределения. Някой от тях могат да бъдат плод единствено на усилия да се компенсират чувствата и оценките за нисък национален статус в международните сравнения. Националистичките лозунги, политически платформи и действия могат добре да се развият на тази емоционална и интелектуална почва. Те могат да бъдат израз на компенсаторен механизъм за отхвърляне на национални или етнически унижения. Единственият път навън от този въображаем свят на компенсаторни илюзии е мобилизацията за постигането на реални резултати в етническото и национално развитие и в международното състезание. Именно отсъствието на това реалистично усилие се откроява като основната слабост на българските националисти до момента.

Споменатият компенсаторен механизъм има за своя обичайна цел политическия елит, тъй като в България той се разглежда като провален елит. Тезата е елементарна: Това, което предизвика катастрофите и общото страдание по време на прехода не

е било и не е отговорност на българската етническа група, на нацията или на националната държава, а се дължи на провала на малобройния, интелектуално неспособен, слабоволев, корумпиран, егоистичен, космополитен и т.н. управляващ елит. Това търсене на изкупителна жертва в лицето на елита е от огромно значение в пропагандата на българските десни националисти. То обаче среща известни трудности при своята аргументация. В следствие на дългото Османско владичество българското общество няма аристокрация и аристократични традиции. След късното възстановяване на държавността през 1878 г. икономическите, политически и културни елити се рекрутират от хора от най-разнообразни социални слоеве, които са се утвърдили обикновено със собствени усилия. Те са, в най-широкия смисъл на думата, „хора от народа“, типични представители на българската етническа група. Острите завои в изграждането на елита след 1944 и след това след 1989 г. направиха формирането на елитарни династии практически невъзможно. Елитът на държавно-социалистическата администрация води своето начало предимно от селячеството – само до преди десетилетия основна част от българския етнос. Съвременният политически и икономически елит се състои също главно от самоутвърдили се хора. Затова лозунгите срещу „управляващата мафия“ едва ли имат

²⁹ Виж Genova, Nikolai, Николай (2006) „Bulgaria's New Identity“. *South East Europe Review*, Vol. 9, N 3, pp. 43-56.

някакъв разпознаваем фокус. Те веднага ще започнат да произвеждат резултати с обратно значение, когато партия *Атака* по един или друг начин поеме някаква управленска отговорност. След като дадоха сигнали, че са склонни да поемат такава отговорност като политически елит, лидерите на *Атака* са изправени пред опасността да бъдат незабавно дискредитирани от техните собствени лозунги, насочени срещу всички управляващи групи.

Четвъртият съществен въпрос касае влиянието на продължаващата глобализация върху българската национална държава и особено върху възможността ѝ да се справи с наболените проблеми пред социалната държава. Сегашната финансова и икономическа криза предостави множество доказателства за потенциала за конструктивни решения и за множество неизбежни напрежения и конфликти. От една страна, рестриктивната монетарна политика, наложена на българската икономика от глобалната институция на Международния валутен фонд под формата на Валутен борд се оказа ефективна при пасивното предпазване на националната финансова система от дълбоката криза, която силно засегна финансите на други източноевропейски страни. От друга страна, преобладаващата чужда собственост в банковия сектор на България показва противоречивия си характер. През предходните години, доминация-

та на големи чуждестранни банки в българския банков сектор беше гаранция за неговата стабилност. Но в условията на глобална финансова криза чуждите банки бяха най-силно разтревожени за икономическата стабилност на западноевропейските държави, където се намират техните централи. Кредитите в клоновете им в България пресъхнаха. Българското правителство не разполагаше със законов механизъм да повлияе на тази политика, която беше вредна за националната икономика в контекста на глобалната финансова криза. Националистският лозунг „банките в български ръце“ можеше да бъде убедително подкрепен от фактите – но не можеше по никакъв начин да промени критичната ситуация.

Членството в Европейския съюз широко се възприемаше от българското обществено мнение като основен фактор за икономическия просперитет на страната и домакинствата в контекста на глобализацията и нейните неясноти. Две години след като страната стана член на Съюза, общественото мнение се промени и това е още един източник за засилване на националистките чувства и националистките политики.³⁰

³⁰ *Two Decades After the Wall's Fall* (2009) Washington, D.C.: Pew Research Center, стр.68.

Таблица 6: “В дългосрочен план, смятате ли, че икономиката на България като цяло се засили или отслаби от икономическата интеграция в Европа?” (2009, в %)

Страна	Засили се	Отслаби се	Нито едното	Не знам
Полша	53	28	15	4
Словакия	41	33	21	6
Чехия	31	37	25	7
Литва	28	34	27	11
България	14	63	16	7
Унгария	9	71	15	4

Недемократичните или антидемократични програмни изявления и начини на действие на българските радикални националисти са известни в обществото. Но наистина ли са опасни те за младите демократични институции в България? Малцина биха отговорили днес положително на този въпрос. Тъкмо напротив, политическото поведение на лидерите на националистката партия *Атака* показват, че те са готови да се пригледат към съществуващия демократичен политически ред, за да избегнат маргинализацията. Волен Сидеров все повече възприема умерен обществен подход към обсъжданите проблеми. Той избягва да участва в скандални публични акции, каквито съпътстваха кратката история на партията. Все още е трудно да се каже дали тази политика е само камуфлаж или е стратегическа програма, за да се направят националистките лозунги и политика приемливи за по-широки кръгове.

Може да се предположи, че ръководството на партията разбира, че времето за радикална националистка програма и действие все още не е наряло. Страната не е толкова жестоко поразена от финансовата и икономическата криза като Унгария или Латвия. Основното обяснение е ефективността на институ-

цията на Валутния борд. Общественото разочарование от повтаряните обещания за бързо и значимо подобрене на стандарта на живот е натрупано, но още не е взривоопасно. Опитите да се изградят сценарии за икономическото и политическото развитие на страната в контекста на дълбока икономическа криза не доведоха до заключения за близки икономически катастрофи, остри политически кризи и масови обществени безредици.³¹ При тези условия, които вероятно няма да се променят чувствително в близко бъдеще, едва ли може да се очаква изместване на политическите предпочитания към радикалните политически актьори, оглавени от *Атака*. Тъкмо напротив, можем да очакваме продължаване на опитите на нейното ръководство да се нагоди към демократичната българска политика, за да може да бъде все по-приемливо като партньор в управляващи коалиции.

Предположението, че ръководството на *Атака* може да използва и да злоупотреби с международното напрежение и конфликти, за да приложи своите радикални антидемократични политики изглежда още по-малко ве-

³¹ Виж Meinardus, Marc (2009), *Bulgarien und die globale Krise – Wirtschaftliche, soziale und politische Implikationen*. Südosteuropa Mitteilungen, N 2, стр. 6-21. тук стр. 20-21.

роятно. На хоризонта няма признаци за радикална промяна на международната сцена. Трудно можем да очакваме международни проблеми, решения и действия да заздравят вътрешнополитическата позиция на *Атака* и да позволят на партията да дискредитира или подкопае демократичните политически институции в страната. България загуби Втората Балканска война през 1913 г. Два национални опита да се разрешат териториални проблеми с участие в световни войни бяха неуспешни. На фона на този исторически опит би било трудно да се привлече обществена подкрепа за идеи и действия в полза на агресивна външна политика. Това би могло да се случи само под силен външен натиск. Той не изглежда вероятен в обозримо бъдеще. Без външни стимули и силна чужда подкрепа българските националисти не могат да бъдат сериозна сила, която подготвя или прилага недемократична вътрешна и външна политика.

Следователно това, на което българските националисти от типа на *Атака* могат да разчитат, е основно разпространението на мъгливи националистки лозунги без конструктивно съдържание. Те са и ще продължат да бъдат срещу отдаването на национален суверенитет на бюрократите в Брюксел. Но те с готовност участват в работата на институциите на Европейския съюз. Никой от тях не поставя под съмнение причините за членство на България в него. Националистите са срещу жертването на български войници в операции на НАТО. Но остава неясно по какъв друг начин би могла да се постигне и опази нацио-

налната сигурност на страната. Българските националисти са антиглобалисти в смисъла на разбирането, че България е на губещата страна на глобализацията. Какво наистина трябва да се направи, за да се промени неблагоприятното положение на страната в глобалното състезание – това е тема, която остава далеч отвъд публичните изказвания на Сидеров. Така той и неговата партия засега най-много се облагодетелстват от протестния вот. Това ще става все по-трудно при управлението на ГЕРБ, който дойде на власт с изричното намерение да действа в името на националните интереси. *Атака* може открито и последователно да подкрепя тези усилия и така да загуби идентичността си. Като алтернатива, *Атака* може да продължи политиката на протест без конструктивни предложения и така сама да се измести към плоскостта на политическата безтегловност.

Така на пръв поглед изглежда, че Волен Сидеров и *Атака* имат само два варианта, които не са обещаващи. Те не разкриват перспективи за някаква важна роля на *Атака* в националния политически живот. Но това може да се окаже пресилен извод. Българският политически живот е толкова нестабилен, че принципно възможни са много развития, а степента на тяхната вероятност е трудно да се определи. Едно от тези възможни развития е превръщането на *Атака* в дългосрочен фактор на нестабилност в българската политика поради нестабилността на нейната собствена организационна форма, която е твърде центрирана около решенията и действията на партийния лидер. Дори в

самото навечерие на парламентарните избори през юли 2009 имаше сериозни дебати в ръководните кръгове на партията относно авторитарния личен стил на Волен Сидеров. Предложението беше да му се противодейства, като се създадат по-силни колективни органи на управление на партията.³² Дебатите продължиха след изборите. Опитът от скандалите и разцепванията на парламентарната група на *Атака* в 40^{-то} Народно събрание беше поучителен. Организационната нестабилност може да продължава да заплашва партията, парламентарното ѝ представителство и разнообразните органи на законодателната и изпълнителната власт, в които активисти на *Атака* са представени.

Друг източник на политическо напрежение и конфликти, причинен от активисти на партия *Атака* може да продължи да бъде грубият език, който доминира в изказванията им и често съдържа директни обиди към опонентите. Но в българските политически дебати грубите и обидни изрази не са монопол на *Атака*. Речи, изпълнени с омраза и неподбрани изрази широко присъстват в Парламента след 1989 г. Но националистките активисти минават през същия процес на политическа социализация като повечето други активисти на политическите партии в страната. За сега, резултатът от тази социализация е развитие в посока към по-цивилизовани форми на политическо представителство и действие.

Общественото мнение в страната е разделено по отношение на това относно-

телно ново явление. Примитивността на десните националисти е основно предмет на шеги в интелектуалните кръгове. Въпреки това, големи части от обществото са натрупали значителен негативен опит за слаба държавност през последните две десетилетия. Така те в известна степен разбират спецификите на дискусията и действията на Волен Сидеров и неговите последователи. За някои части на обществото както левите, така и десните националисти се явяват необходими изразители и защитници на националната идентичност и националните интереси. Така българските политици, българското общество и международните наблюдатели все още внимателно следят развитието на политическата ситуация в страната и мястото, което Волен Сидеров и *Атака* ще заемат в тази ситуация. Все още е рано да се правят категорични изводи за политическата съдба на радикалната националистка партия и на нейния лидер.

За автора:

Николай ГЕНОВ е професор по социология в Свободния университет в Берлин. Изследователски интереси: социологическа теория, глобализация, междуетнически отношения, социални рискове, презгранична миграция. Публикации: *Advances in Sociological Knowledge* (2004); *Ethnicity and Educational Policies* (2005); *Ethnicity and Mass Media* (2006), *Comparative Research in the Social Sciences* (2007), *Interethnic Integration* (2008), *Global Trends in Eastern Europe* (2010). Координатор на международни проекти на Европейския съюз, UNESCO, UNDP, ILO, Volkswagen Stiftung. Директор на Лятна школа на UNESCO-ISSC *Сравнителни изследвания в социалните науки*.

³² Виж *EUROREX Watchblog* (2009) 30. June, <http://www.eurorex.info/2009/06/30/bulgarien-fuehrungskrise-bei-ataka>

Редакционен екип
Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
П.К. 958
ул. Княз Борис I 97
1000 София
България

Заявки
Фондация Фридрих Еберт
Бюро България
Емилия Бургазлиева
e-mail: office@fes.bg
факс: (+359 2) 9802438

Всички текстове са достъпни онлайн
www.fes.bg

Мненията, изразени в тази публикация, принадлежат на автора/авторите и не отразяват непременно позицията на Фондация Фридрих Еберт.